

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΣΤΑ ΝΕΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Λευτέρης Τοπάλογλου,* Γιώργος Πετράκος**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η είσοδος 10 νέων χωρών το 2004 άλλαξε τα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ ο πολιτικός και οικονομικός χώρος διευρύνθηκε. Ωστόσο η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική συνοδεύεται από νέες αντιφάσεις και νέες διαχωριστικές γραμμές, επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες «εμείς» και «οι άλλοι», επιφέροντας στις αντιλήψεις των ανθρώπων συνέπειες όχι μόνο ενσωμάτωσης αλλά και αποκλεισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η ρητορική για μια Ευρώπη χωρίς σύνορα είναι σε μεγάλο βαθμό αποπροσανατολιστική. Πολλές μελέτες για τα σύνορα τελευταία φωτίζουν μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χώρο και τους ανθρώπους. Μέσα από τη σχέση αυτή προκύπτουν συλλογικές και ατομικές ταυτότητες του «εμείς» και του «οι άλλοι» και ιεραρχούνται πολυδιάστατες εικόνες, αντιλήψεις και πρακτικές που διαφοροποιούνται χωρικά. Το ζήτημα που διαπραγματεύεται το παρόν άρθρο είναι σε ποιο βαθμό τα ιστορικά γεγονότα αλλά και οι πολιτισμικές, θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές ως «αρχικές συνθήκες» αποτελούν πρόβλημα ή πλεονέκτημα στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Η εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε έρευνα που έλαβε χώρα σε εννέα διασυνοριακές ζώνες στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε., στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος EXLINEA.

The Geography of Attitudes and Perceptions at the External Borders of the European Union

Lefteris Topaloglou, George Petrakos

ABSTRACT

The admission of 10 new states in 2004 changed the external borders of the European Union, while political and economic space has been enlarged. However, the new European architecture is associated with new contradictions and new dividing lines that re-define the perceptions of “us” and “the others”, inflicting consequences not only of inclusion but also of exclusion. Within this context, the rhetoric of a “borderless Europe” is rather disorientated. Recently, many border studies have shed some light on a dialectic relation between space and people. This relation generates collective and individual identities of “us” and “the others”. Moreover, a hierarchy of multidimensional images, perceptions and practices that are spatially diversified comes to the fore. The present paper scrutinises the degree to which historical events and also cultural, religious and linguistic differences defined as “initial conditions” represent a problem or asset in cross-border interaction. The empirical analysis included in the paper is based on a study involving nine cross-border areas in the E.U.’s external borders under the EXLINEA research programme.

* Υποψ. διδάκτωρ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, e-mail: ltopaloglou@lga.gr.

** Καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης του Χώρου, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, e-mail: petrakos@uth.gr.

1. Εισαγωγή

Από τις παιδικές μου διεθνείς εμπειρίες, αυτό που θυμάμαι έντονα ήταν όταν περάσαμε τα σύνορα για να μπούμε στην πρώην Ανατολική Ευρώπη. Ο πατέρας μου είπε ότι θα περάσουμε το σιδηρούν παραπέτασμα. Η έκπληξή μου όμως ήταν μεγάλη γιατί πουθενά δεν είδα ένα γκριζό σιδερένιο παραπέτασμα ούτε καμία σιδερένια μεγάλη πόρτα όπως την είχα στο μυαλό μου...

Στο δρόμο πριν φτάσουμε στα σύνορα, οι γονείς μου ήταν χαλαροί και ευδιάθετοι.. Παιχνίδια, μουσική, φαγητό, γέλια, όλα επιτρέπονταν μέχρι που φτάσαμε στο σημείο ελέγχου. Εκεί όλα σταμάτησαν. Όλοι στο αυτοκίνητο ξαφνικά ησύχασαν. Μέσα από το τζάμι έβλεπα τους στρατιώτες με τα όπλα στον ώμο. Τα πρόσωπά τους ήταν ανέκφραστα. Κανένας μέσα στο αυτοκίνητο δεν μιλούσε. Κάποτε ο έλεγχος τελείωσε και ο πατέρας μου πάτησε γκάζι. Ουάου!!! φωνάξαμε όλοι. Περάσαμε!

Τα παραπάνω αποσπάσματα αποτελούν προσωπικές μαρτυρίες ενός Ολλανδού (Henk van Houtum) και μιας Δυτικογερμανίδας (Anke Struver) από την παιδική τους ηλικία στην εποχή του ψυχρού πολέμου (Houtum & Struver 2002). Η κατάσταση στα ίδια σύνορα σήμερα έχει αλλάξει δραματικά. Μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση τα περισσότερα θεσμικά εμπόδια στην κίνηση ανθρώπων, αγαθών και κεφαλαίων έχουν εξαλειφθεί. Εντούτοις το σύνορο στο νου εξακολουθεί να υπάρχει, παρά το γεγονός ότι ο προσδιορισμός του στο έδαφος έχει γίνει πιο δύσκολος από πριν. Είναι αναμφισβήτητο σήμερα ότι ακόμη και ανάμεσα στα έξι ιδρυτικά μέλη της Ένωσης εντοπίζονται σημαντικές διαφορές στις κοινωνικές πρακτικές, στις αντιλήψεις, στη γλώσσα, στη θρησκεία και στην ταυτότητα γενικότερα.

Η είσοδος 10 νέων χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση έφερε στο προσκήνιο μια νέα πολιτική και οικονομική γεωγραφία στην Ευρώπη. Τα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. άλλαξαν, ενώ ο πολιτικός και οικονομικός χώρος διευρύνθηκε. Επιπρόσθετα, ο πολιτικός και οικονομικός μετασχηματισμός που προηγήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989 καλλιέργησε προσδοκίες για μια ενιαία Ευρώπη, όπου τα σύνορα δεν θα αποτελούν πλέον αδιαπέραστες διαχωριστικές γραμμές αλλά γέφυρες αλληλεπίδρασης και συνεργασίας. Ταυτόχρονα όμως δεν είναι λίγοι αυτοί που ισχυρίζονται ότι η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική φέρνει στην επιφάνεια νέες αντιφάσεις και νέες διαχωριστικές γραμμές, που επαναπροσδιορίζουν τις αντιλήψεις του «εμείς» και «οι άλλοι», επιφέροντας συνέπειες όχι μόνο «ενσωμάτωσης» αλλά και «αποκλεισμού». Στο πλαίσιο αυτό, η ρητορική για μια Ευρώπη χωρίς σύνορα είναι σε μεγάλο βαθμό αποπροσανατολιστική για μια σειρά από λόγους. Πρώτα απ' όλα, η συζήτηση αυτή δεν αφορά στην Ευρώπη αλλά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεύτερον, τα οικονομικά εμπόδια στα σύνορα εντός της Ε.Ε. δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί ολοκληρωτικά, ενώ τα εξωτερικά σύνορα έχουν ενισχυθεί και έχουν γίνει πιο πολύπλοκα (Houtum 2002, Anderson & Bort 1999).

Πώς όμως θα μπορούσαν να εκτιμηθούν ποιοτικές παράμετροι που προσδιορίζουν το «εμείς» και «οι άλλοι», όταν από τη φύση τους οι παράμετροι αυτές είναι μη μετρήσιμες; Εάν πρόκειται, για παράδειγμα, να υπολογιστεί το επίπεδο του εισοδήματος δύο συνοριακών περιοχών, τότε τα πράγματα είναι απλά. Τι γίνεται όμως όταν θα πρέπει να ποσοτικοποιηθούν μεταβλητές όπως η

πολιτισμική εγγύτητα; Για το ζήτημα αυτό, ενδιαφέρουσες μελέτες με κατ' αρχάς αισιόδοξα αποτελέσματα έκαναν την εμφάνισή τους τελευταία (κυρίως στη βιβλιογραφία των διεθνών οικονομικών σχέσεων), μέσα στις οποίες αναλύονται ποιοτικές μεταβλητές με ποσοτικές μεθοδολογίες (Hofstede 1980, Kogut & Singh 1988, Topaloglou et al. 2005).

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει μέσα από αυτή τη συζήτηση έχει να κάνει με το βαθμό συσχέτισης του νέου γεωγραφικού, πολιτικού και οικονομικού χάρτη με το χάρτη των αντιλήψεων των ανθρώπων που ζουν στις δύο πλευρές των νέων εξωτερικών συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στόχος του παρόντος άρθρου, ειδικότερα, είναι να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο τα ιστορικά γεγονότα αλλά και οι γλωσσικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές γίνονται αντιληπτά ως πρόβλημα ή ως πλεονέκτημα στη συνοριακή αλληλεπίδραση.

Στο επόμενο κεφάλαιο ακολουθεί μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας γύρω από τις αντιλήψεις για τα σύνορα. Η τρίτη ενότητα διαπραγματεύεται τα αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε με δομημένα ερωτηματολόγια σε εννέα διασυνοριακές περιοχές στα νέα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε., στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος EXLINEA. Μέρος της παρούσας έρευνας είχε ως αντικείμενο τη γεωγραφία των αντιλήψεων στα σύνορα. Τα συμπεράσματα του άρθρου παρουσιάζονται στην τελευταία ενότητα.

2. Στάσεις και αντιλήψεις στα σύνορα: μια βιβλιογραφική επισκόπηση

Το να ζει κανείς στην περίμετρο ενός κράτους τον προσδιορίζει έναντι αυτού που ζει στο κέντρο, αλλά και έναντι αυτού που ζει στην απέναντι πλευρά. Με την έννοια αυτή, το δίπολο «κέντρο-περιφέρεια» από τη μια και η διασυνοριακή αλληλεπίδραση από την άλλη έρχονται στο προσκήνιο όχι μόνο ως πολιτικές, χωρικές ή οικονομικές πραγματικότητες, αλλά και ως εικόνες, σύμβολα, στερεότυπα και αντιλήψεις. Οι Αφουξενίδης & Λεοντίδου (2004) επισημαίνουν ότι συχνά οι τοπικές κοινωνίες στα σύνορα, αισθανόμενες οικονομική ή χωρική απομόνωση από το κέντρο, νιώθουν επαιτιούμενες και ανασφαλείς. Στο ίδιο μήκος κύματος, άλλες μελέτες υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι των συνοριακών περιοχών (borderlanders) διαφέρουν από αυτούς που ζουν σε μη συνοριακές περιοχές στο επίπεδο των συνθηκών ζωής, των μορφών της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσουν με την απέναντι πλευρά αλλά και των αντιλήψεων για τη διπλανή χώρα (Rumley & Minghi 1991).

Η γεωγραφική εγγύτητα όμως μεταξύ δύο γειτονικών χωρών αρκεί από μόνη της να φέρει εγγύτητα και στις αντιλήψεις των ανθρώπων που ζουν στις δύο πλευρές των συνόρων; Πολλές εμπειρικές έρευνες με αναφορά στα σύνορα διαπιστώνουν ότι οι νοητικές αποστάσεις είναι διαφορετικές από τις γεωγραφικές αποστάσεις (Hirtle & Heidorn 1993, Freundsuh 1991, Hoogvelt 1997, Λεοντίδου 2003, Schack 2001). Συχνά άνθρωποι που ζουν στις δύο πλευρές των συνόρων έχουν εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις όταν αισθάνονται ότι ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά σύνολα, με διαφορετικά πρότυπα, παραστάσεις και στερεότυπα. Είναι ενδιαφέρον ότι αρκετές έρευνες που έγιναν για τον υπολογισμό με το νου της φυσικής απόστασης μεταξύ δύο διασυνοριακών σημείων (συνήθως πόλεων) και δύο σημείων της ίδιας χώρας έδειξαν μια συστη-

ματική απόκλιση. Πιο συγκεκριμένα, όταν έπρεπε να διασχιστεί ένα σύνορο, η απόσταση στο νου ήταν μεγαλύτερη από την πραγματική απόσταση (Evans & Pezdec 1980, Golledge & Stimson 1987, Riedel 1994, Houtum 1999).

Οι Newman & Paasi (1998) διαπιστώνουν ότι η πρόσφατη επιστημονική συζήτηση για τα σύνορα, επηρεασμένη κυρίως από οικονομικές προσεγγίσεις (στις οποίες η απόσταση είναι πολύ σημαντική παράμετρος), έχει θεωρήσει αυτονόητο ότι παρόμοιες ερμηνείες βρίσκουν εφαρμογή και στο κοινωνικό, πολιτιστικό ή πολιτικό πεδίο. Ωστόσο στην πράξη εντοπίζει κανείς και άλλα σύνορα (κοινωνικά, εθνικά, γλωσσικά, πολιτικά κ.ά.) που λειτουργούν σε διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς ή και παράλληλα με αυτό του συνόρου ενός κράτους (Schack 2000).

Πολλές μελέτες για τα σύνορα τελευταία φωτίζουν μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χώρο και τους ανθρώπους. Μέσα από τη σχέση αυτήν προκύπτουν συλλογικές και ατομικές ταυτότητες του «εμείς» και «οι άλλοι» και ιεραρχούνται πολυδιάστατες εικόνες, αντιλήψεις και πρακτικές που διαφοροποιούνται χωρικά (Newman 2000, Houtum 2000, Welchman 1996, Kolossov & O'Loughlin 1998, Leontidou et al. 2002, Wilson & Donnan 1998, Θεοδωρόπουλος 1998, Houtum & Naerssen 2002). Από την άλλη πλευρά, η ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών πληροφορικής, επικοινωνιών και μεταφορών, αλλά και τα ευρέως διεθνοποιημένα πολιτιστικά πρότυπα, καθιστούν τις εικόνες και τις παραστάσεις στα σύνορα μια περίπλοκη υπόθεση, που ως ένα βαθμό αποσυσχετίζει το χώρο με τις αντιλήψεις (Ohmae 1990, Amin 1997, Giddens 1999, O'Brien 1992). Η πιο πάνω συζήτηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τελικά οι αντιλήψεις αναφορικά με τα σύνορα υποβάλλονται σε μια συνεχή αναπαράσταση στο χώρο αλλά και στο χρόνο (Kemp 2000, Forsberg 2003).

Όταν τα σύνορα είναι κλειστά, οι αντιλήψεις για τον απέναντι είναι πιο επιρρεπείς στην υπερβολή, στη φαντασίωση ή στο φόβο. Με αυτή την έννοια, ένα «σύνορο-τείχος» δεν εμποδίζει μόνο τη μετακίνηση και την επικοινωνία, αλλά κάνει την απέναντι πλευρά αθέατη και άγνωστη. Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ αποτελούν τα σύνορα Ανατολής-Δύσης την εποχή του ψυχρού πολέμου, τα οποία λειτούργησαν ως «παραμορφωτικός φακός» στις αντιλήψεις για την απέναντι πλευρά, λόγω παντελούς σχεδόν έλλειψης επικοινωνίας.

Όταν τα σύνορα ανοίγουν, η διασυννοριακή αλληλεπίδραση ενθαρρύνεται, ενώ μια «μεταβατική ζώνη» αρχίζει να εμφανίζεται σαν το διπλό πρόσωπο του Ιανού, όπου τα παλιά σύνορα και οι περιορισμοί συνυπάρχουν με το νέο πλαίσιο συνεργασίας και επικοινωνίας (Houtum & Naerssen 2002, Leontidou 2003). Με άλλα λόγια, το «σύνορο-τείχος» είναι παρόν στις πρακτικές και στις αντιλήψεις μέσα από μια ιδιότυπη συνύπαρξη με το «σύνορο-γέφυρα» (Newman 2003).

Οι Houtum & Struver (2002) επισημαίνουν ότι συμβολικά τα σύνορα μπορεί να λειτουργούν στο επίπεδο των αντιλήψεων είτε ως «γέφυρες» είτε ως «πόρτες». Στην πρώτη περίπτωση η «γέφυρα» συνδέει απρόσκοπτα τα δύο μέρη, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η πόρτα δίνει τη δυνατότητα να κλείνει προς τον έξω κόσμο ή να ανοίγει προς τον κόσμο από μέσα. Όπως και να έχει ωστόσο, η διάσχιση των φυσικών συνόρων σημαίνει διάσχιση κοινωνικά κατασκευασμένων εικόνων και αντιλήψεων, που έχουν τη δυνατότητα να χωρίζουν ή να ενώνουν τους ανθρώπους από τις δύο πλευρές των συνόρων (Houtum & Struver 2002).

Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση για εντελώς ανοικτά ή απολύτως κλειστά σύνορα παραμένει θεωρητική μεταξύ των φιλελεύθερων οικονομικών προσεγγίσεων (ανοικτά σύνορα) από τη μία και των φόβων μαζικής μετανάστευσης

(κλειστά σύνορα) από την άλλη. Συχνά η αντίθεση αυτή βρίσκει πρακτική εφαρμογή στα σύνορα μέσα από ένα επιλεκτικό άνοιγμα για κάποιους και ένα επιλεκτικό κλείσιμο για κάποιους άλλους (Sassen 1999, Houtum & Naerssen 2002).

Τι είναι όμως αυτό που τελικά επιτελούν τα σύνορα μέσα από τη διαλεκτική σχέση του χώρου με τις αντιλήψεις των ανθρώπων; Ο Paasi (1998) τονίζει ότι τα σύνορα δεν είναι απλά κάποιες γραμμές στο χάρτη ή στο έδαφος, αλλά θεσμοί με τους δικούς τους εσωτερικούς κανόνες και λειτουργίες και τους δικούς τους μηχανισμούς αναπαραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, τα «σύνορα-θεσμοί» καθορίζουν «ποιοι είμαστε εμείς» και «ποιοι είναι οι άλλοι», θέτουν κανόνες εισόδου και εξόδου και προσδιορίζουν το βαθμό διαπερατότητας αγαθών, υπηρεσιών, προσώπων, ιδεών, αλλά και αξιών σύμφωνα με το κυρίαρχο πρότυπο. Μέσα από αυτή την ερμηνεία, τα σύνορα μπορεί να είναι στατικά ή δυναμικά. Μπορούν δηλαδή να αναλυθούν όχι μόνο στο επίπεδο του εδάφους αλλά και στο επίπεδο του νου (Paasi 1996). Οι Houtum et al. (2005) αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι η στατική προσέγγιση θεωρεί τα σύνορα ένα «ουσιαστικό» που δίνει έμφαση στο «πού», ενώ η δυναμική προσέγγιση εξετάζει τα σύνορα ως «ρήμα» εστιάζοντας στο «πώς».

Μια άλλη προσέγγιση που εμφανίστηκε πρόσφατα στη βιβλιογραφία δίνει βαρύτητα στη *λειτουργική διάσταση* των συνόρων. Εξετάζει τις συνέπειες των φραγμών, της ασυνέχειας, της διάχυσης και της πόλωσης (Ratti 1993). Στο πλαίσιο αυτό, τα σύνορα μπορεί να επιτελούν, στο επίπεδο των αντιλήψεων, το ρόλο του «φρουρού» ή του «τείχους» έναντι των κινδύνων από την απέναντι πλευρά (Williams & Van der Velde 2005). Στις περιπτώσεις που η διασυνοριακή αλληλεπίδραση δεν διαχέεται στο συνοριακό χώρο, αλλά αφορά κυρίως στις μητροπολιτικές συγκεντρώσεις δύο γειτονικών χωρών τροφοδοτώντας την πόλωση, τα σύνορα μπορεί να λειτουργούν ως «τούνελ» (Petrakos & Topaloglou 2006). Στην τελευταία περίπτωση οι αντιλήψεις στα σύνορα μένουν ανεπηρέαστες από τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Από την άλλη, τα σύνορα μπορεί να διαχωρίζουν κάτι εκ των προτέρων διαφορετικό, αλλά και το αντίστροφο. Να δημιουργούν δηλαδή από μόνα τους διαφορές που δεν υπήρχαν από πριν, είτε στη σφαίρα της πραγματικότητας είτε στη σφαίρα των αντιλήψεων (Van der Velde 1999).

Ο Zielonka (2002) εξετάζει τα σύνορα μέσα από μια διαλεκτική σχέση μεταξύ της απόλυτα «οριοθετημένης» *συνοριακής γραμμής* από τη μια και του «ασαφούς» *συνόρου* από την άλλη. Επιχειρώντας να εξετάσει το μέλλον της Ε.Ε., προτάσσει δύο δυνητικά μοντέλα. Το «Βεσφαλικό Υπερκράτος» και την «Νεομεσαιωνική Αυτοκρατορία». Στο πρώτο σενάριο τα σύνορα είναι αυστηρά καθορισμένα, οριοθετούν μια ομογενοποιημένη κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική πραγματικότητα σε ευρωπαϊκό επίπεδο και εκφράζουν ένα ιεραρχικό και συγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας. Στο δεύτερο σενάριο, αντίθετα, τα σύνορα είναι ρευστά, περιλαμβάνοντας διαφορετικά πολιτιστικά πρότυπα και κοινωνικοοικονομικά μοντέλα που συνυπάρχουν, μέσα στα οποία το τοπικό επίπεδο, η περιφέρεια και τα δίκτυα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Μέσα από αυτή την οπτική, ο αυστηρός καθορισμός της συνοριακής γραμμής στο χώρο χάνει μεγάλο μέρος από τον παραδοσιακό του συμβολισμό.

Ο Huntington (1997), στο γνωστό του έργο *Η σύγκρουση των πολιτισμών*, υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός προσδιορίζεται από τα αντικειμενικά στοιχεία της κοινής γλώσσας, θρησκείας, ιστορίας, εθίμων, θεσμών, αλλά και από τον υποκειμενικό αυτοπροσδιορισμό των ανθρώπων. Ο κάτοικος ενός ελληνικού χωριού,

για παράδειγμα, στα σύνορα με την Αλβανία έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τον κάτοικο ενός νησιού στο νότιο Αιγαίο. Ωστόσο και τους δύο τούς ενώνει ο ελληνικός πολιτισμός, ο οποίος τους ξεχωρίζει από τον αντίστοιχο πολιτισμό της Αλβανίας. Η ταυτότητα μάλιστα εντοπίζεται σε διαφορετικά επίπεδα. Ένας κάτοικος της Ρώμης, για παράδειγμα, είναι ταυτόχρονα Ιταλός, καθολικός, χριστιανός, Ευρωπαίος και δυτικός. Στο ευρύτερο και υψηλότερο επίπεδο (π.χ. δυτικός) ο Huntington διακρίνει επτά έως οκτώ μεγάλους πολιτισμούς οι οποίοι θα αποτελέσουν το υπόβαθρο των μελλοντικών συγκρούσεων στον κόσμο.

Στο χάρτη του Huntington τα σύνορα δεν χαράσσονται με πολιτικά ή οικονομικά κριτήρια, αλλά με πολιτισμικές παραμέτρους όπως η θρησκεία, η εθνικότητα, η γλώσσα κ.λπ. Με την έννοια αυτήν, ένας κομμουνιστής στην πρώην Σοβιετική Ένωση μπορεί να υιοθετήσει τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, ένας πλούσιος μπορεί να γίνει φτωχός και το αντίστροφο, αλλά ποτέ ένας Ρώσος δεν θα γίνει Εσθονός ή ένα Αζέρος Αρμένιος. Η θρησκεία επίσης χαράσσει συχνά πιο έντονη διαχωριστική γραμμή από αυτή της εθνικότητας μεταξύ των ανθρώπων. Για παράδειγμα, ένας κάτοικος στα σύνορα Ουγγαρίας-Ρουμανίας μπορεί να είναι κατά το μισό Ούγγρος και κατά το μισό Ρουμάνος, αλλά πολύ σπάνια μπορεί να είναι ορθόδοξος και καθολικός ταυτόχρονα. Για το τελευταίο ζήτημα ειδικότερα, ο Huntington ισχυρίζεται ότι το «σιδηρούν παραπέτασμα» της ιδεολογίας στην Ευρώπη έχει αντικατασταθεί από ένα «βελούδινο παραπέτασμα» με κύριο διακριτό άξονα το χριστιανισμό της Δύσης (προτεσταντισμός-καθολικισμός) με το χριστιανισμό της Ανατολής (ορθοδοξία).

Επίδραση στις στάσεις έναντι του «άλλου» πίσω από τα σύνορα φαίνεται ότι ασκεί και η παράμετρος της κοινής ή διαφορετικής γλώσσας. Τα ανατολικά σύνορα της Ε.Ε. σήμερα λειτουργούν και ως γλωσσικά σύνορα σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με την εποχή του ψυχρού πολέμου (όπου τα ρωσικά ήταν μια γνωστή γλώσσα σε όλη την Ανατολική Ευρώπη). Μάλιστα το κίνητρο για την εκμάθηση της γλώσσας της γειτονικής χώρας είναι ασύμμετρο (Bort 2006). Για παράδειγμα, το κίνητρο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας για τους Αλβανούς είναι πολύ πιο σημαντικό από το κίνητρο των Ελλήνων να μάθουν αλβανικά. Με την έννοια αυτήν, η διαφορετική γλώσσα αποθαρρύνει τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Οι Meinhof et al. (2003) υποστηρίζουν ότι όχι μόνο η γλώσσα *per se*, αλλά ακόμη και η προφορά της ίδιας της γλώσσας παίζει σημαντικό συμβολικό ρόλο στο να χωρίζει ή να ενώνει τους ανθρώπους. Η εικόνα γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκη και σύνθετη όταν οι διαφορετικές γλώσσες συνδυάζονται με την ύπαρξη μειονοτήτων κατά μήκος των συνόρων. Στην περίπτωση αυτήν, η ίδια η γλώσσα συχνά συσχετίζεται με τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας.

3. Εμπειρική έρευνα

στα νέα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρούμε να απαντήσουμε μέσα από εμπειρική έρευνα στα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στο εισαγωγικό μέρος. Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε εννέα διασυνοριακές περιοχές στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε., στα πλαίσια του Προγράμματος EXLINEA «Lines of Exclusion as Arenas of Cooperation: Reconfiguring the External Boundaries of Europe – Policies, Practices, Perceptions».¹ Στόχος του ερευνητικού προγράμματος ήταν η μελέτη της εξέλιξης, των προβλημάτων, των

1. Το σχέδιο χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και συγκεκριμένα από το 5ο Πλαίσιο Δράσης για την Έρευνα και την Τεχνολογική Ανάπτυξη. Στο Πρόγραμμα EXLINEA συμμετείχαν το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου ως εταίρος-συντονιστής, το Κέντρο Ανάπτυξης ΝΑ Ευρώπης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, το Κέντρο Διασυνοριακών Μελετών του Nijmegen της Ολλανδίας, το Ινστιτούτο Karelian του Πανεπιστημίου Joensuu της Φινλανδίας, το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Tartu της Εσθονίας, το Κέντρο Περιφερειακών Μελετών της Ακαδημίας Επιστημών της Ουγγαρίας και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Περιφερειακής και Τοπικής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας.

πολιτικών, των πρακτικών και των αντιλήψεων που επικρατούν στα παλιά και στα νέα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μέρος της έρευνας πραγματοποιήθηκε με δομημένα ερωτηματολόγια κλειστών ερωτήσεων, με τη μέθοδο Likert Scale και εύρος απαντήσεων από το 1 έως το 7. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα Μάιος 2004 - Μάρτιος 2005.

Ο Πίν. 1 μάς παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το μέγεθος του δείγματος ανά συνοριακή ζώνη, ενώ στο Χάρτη 1 εμφανίζεται χαρτογραφικά η περιοχή αναφοράς. Στα ερωτηματολόγια απάντησαν άνθρωποι που κατείχαν θέση ευθύνης, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Συγκεκριμένα, από το δημόσιο τομέα ερωτήθηκαν στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης, δημόσιων και διασυνοριακών φορέων, αναπτυξιακών εταιρειών, πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων. Αντίστοιχα, στον ιδιωτικό τομέα η ερευνητική ομάδα απευθύνθηκε σε εκπροσώπους μεγάλων επιχειρήσεων, επιμελητηρίων, συμβούλων, δημοσιογράφων και μη κυβερνητικών οργανώσεων. Επιπλέον, επιδιώχθηκε το δείγμα να είναι ισορροπημένο χωρικά σε κάθε συνοριακή ζώνη, έτσι ώστε να υπάρχει διαθέσιμη πληροφορία ακόμη και σε επίπεδο νομού (NUTS III). Συνολικά συγκεντρώθηκαν 937 ερωτηματολόγια, παρέχοντας πληροφορίες σε 220 ερωτήματα. Το παρόν άρθρο διαπραγματεύεται ένα μέρος μόνο της εν λόγω έρευνας, αυτό που αναφέρεται στις αντιλήψεις και στις εικόνες που επικρατούν για τους άλλους στην απέναντι πλευρά των συνόρων.

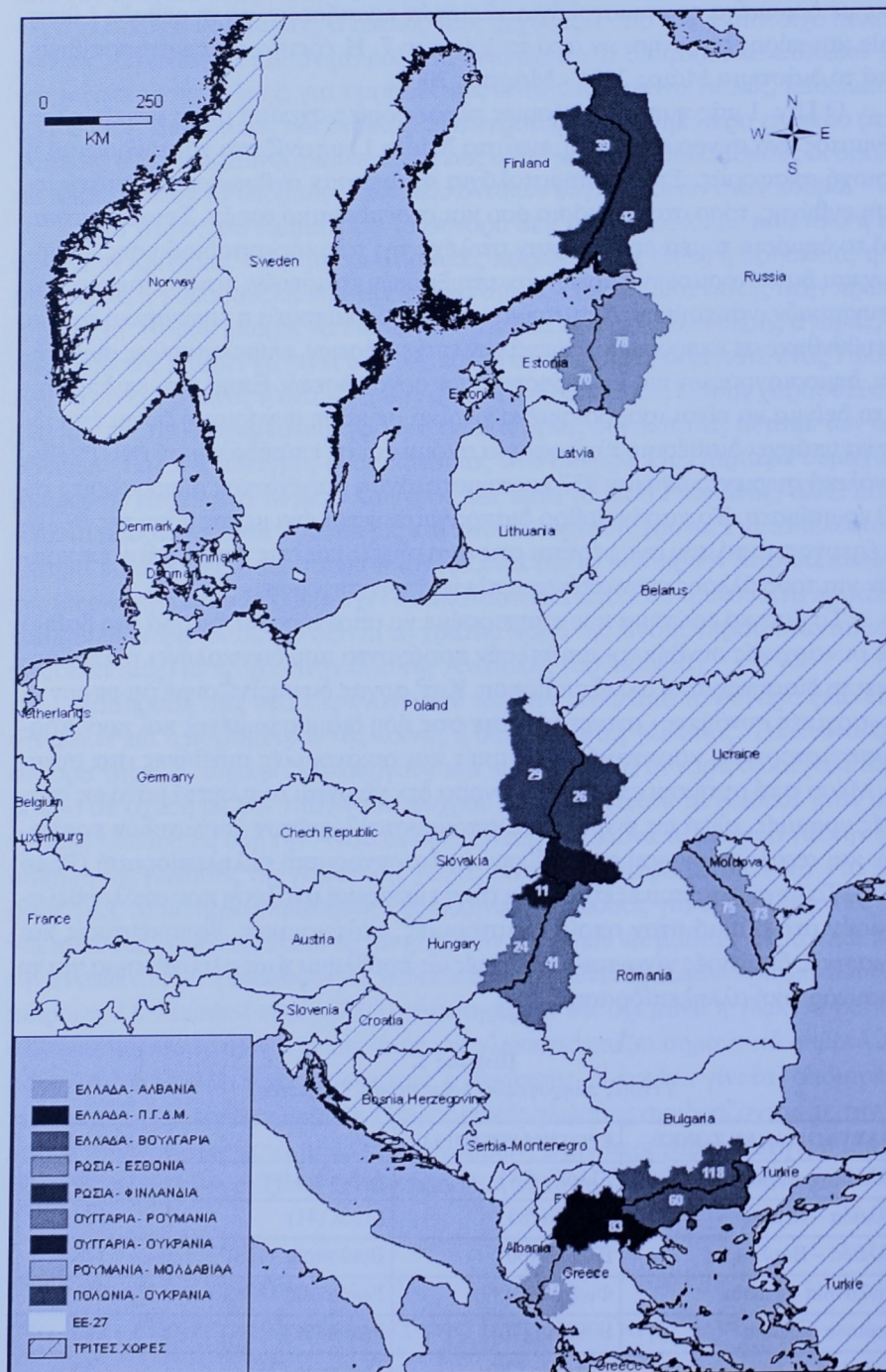
Το βασικό ερώτημα που επιχειρούμε να απαντήσουμε αφορά στο βαθμό που οι «αρχικές συνθήκες» αποτελούν παράγοντα που διευκολύνει ή αποθαρρύνει τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Κατ' αρχάς διευκρινίζουμε ότι με τον όρο «αρχικές συνθήκες» αναφερόμαστε στις ήδη διαμορφωμένες και προϋπάρχουσες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες στα σύνορα. Μέσα από αυτή την οπτική, τα σύνορα δεν γίνονται αντιληπτά μόνο ως στατικές γραμμές, αλλά ως ένα σύνολο αποκρυσταλλωμένων κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων που επηρεάζουν τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση (Paasi 1999). Τα ζητήματα που εξετάζονται στην εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί αφορούν στο βαθμό στον οποίο οι ιστορικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές γίνονται αντιληπτές ως πρόβλημα ή ως πλεονέκτημα για τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση.

Πίνακας 1.

Γενικές πληροφορίες ερευνητικού δείγματος

ΔΙΑΣΥΝΟΡΙΑΚΕΣ ΖΩΝΕΣ	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ		ΣΥΝΟΛΑ
Ελλάδα – Αλβανία	Ελλάδα (49)	Αλβανία (49)	98
Ελλάδα – ΠΓΔΜ	Ελλάδα (83)	ΠΓΔΜ (41)	124
Ελλάδα – Βουλγαρία	Ελλάδα (60)	Βουλγαρία (118)	178
Φινλανδία – Ρωσία	Φινλανδία (39)	Ρωσία (42)	81
Εσθονία – Ρωσία	Εσθονία (70)	Ρωσία (78)	148
Πολωνία – Ουκρανία	Πολωνία (29)	Ουκρανία (26)	55
Ρουμανία – Μολδαβία	Ρουμανία (75)	Μολδαβία (73)	148
Ουγγαρία – Ρουμανία	Ουγγαρία (24)	Ρουμανία (6)	30
Ουγγαρία – Ουκρανία	Ουγγαρία (11)	Ουκρανία (29)	40
ΣΥΝΟΛΟ			937

Χάρτης 1.
Οι διασυννοριακές περιοχές μελέτης

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ιδία επεξεργασία.

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που έρχεται στο προσκήνιο είναι εάν τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την έρευνα ακολουθούν μια γεωγραφία αντιλήψεων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. ή εμφανίζουν ένα τυχαίο μοτίβο. Επιχειρώντας να απαντήσουμε το τελευταίο ερώτημα, εξετάζουμε τις αντιλήψεις για τις αρχικές συνθήκες μέσα από τρία επίπεδα ανά-

λυσης. Πρώτον, μελετούμε τα χαρακτηριστικά των αντιλήψεων με βάση το βαθμό θεσμικής ενσωμάτωσης των χωρών του δείγματος με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, θεωρούμε ότι η Ελλάδα και η Φινλανδία (ως χώρες της Ε.Ε. των 15 στο δείγμα) εμφανίζουν μεγαλύτερο βαθμό *θεσμικής ενσωμάτωσης* σε σχέση με τα νέα κράτη-μέλη (Ουγγαρία, Πολωνία, Εσθονία, Βουλγαρία, Ρουμανία),² ενώ ο μικρότερος βαθμός θεσμικής εγγύτητας εντοπίζεται στις τρίτες χώρες (Ρωσία, Ουκρανία, Μολδαβία, ΠΓΔΜ, Αλβανία).

Στο δεύτερο επίπεδο, προσπαθούμε να εντοπίσουμε διακριτά *γεωγραφικά χαρακτηριστικά* στις αντιλήψεις περί αρχικών συνθηκών. Για το λόγο αυτόν, ομαδοποιούμε τις συνοριακές ζώνες αναφοράς στην περιοχή των Βαλκανίων, της Κεντρικής Ευρώπης και της Βόρειας Ευρώπης. Το τρίτο επίπεδο ανάλυσης έχει πολιτική και οικονομική διάσταση, καθώς διαχωρίζουμε το ερευνητικό δείγμα στις χώρες που πριν το 1989 ακολουθούσαν ένα σύστημα κεντρικού πολιτικού και οικονομικού σχεδιασμού (Ανατολή) από τη μια και των χωρών της ελεύθερης οικονομίας (Δύση) από την άλλη. Πέρα από την ανάλυση των τριών επιπέδων που προαναφέρθηκε, εξετάζουμε στη συνέχεια τις αντιλήψεις σε κάθε διασυνοριακή ζώνη ξεχωριστά (με τη χρήση χαρτών) προκειμένου να εντοπίσουμε τυχόν ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες.

Ξεκινώντας την ανάλυση των αντιλήψεων με βάση το βαθμό θεσμικής ενσωμάτωσης με την Ε.Ε., ο Πίν. 2 μάς παρέχει χρήσιμες πληροφορίες αναφορικά με το βαθμό στον οποίο τα ιστορικά γεγονότα και οι πολιτισμικές, θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές με τη γειτονική χώρα αποτελούν πρόβλημα ή πλεονέκτημα στη διασυνοριακή συνεργασία. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα, όπως προαναφέρθηκε, είχαν εύρος τιμών από το 1 έως το 7, με το 1 να υποδηλώνει σημαντικό πρόβλημα και το 7 σημαντικό πλεονέκτημα. Οι τιμές που παρουσιάζονται στον πίνακα είναι οι μέσοι όροι των παρατηρήσεων, ενώ ο αριθμός των παρατηρήσεων εμφανίζεται στην πρώτη οριζόντια γραμμή. Προκειμένου να εντοπίσουμε τις αντιλήψεις για τους απέναντι με βάση το βαθμό θεσμικής ενσωμάτωσης με την Ε.Ε., εξετάζουμε τα παρακάτω τρία διαφορετικά ζεύγη χωρών: στην πρώτη στήλη, τις χώρες της Ε.Ε. των 15 (ΕΕ15) με τα νέα κράτη-μέλη (ΝΚΜ),³ στη μεσαία στήλη τις χώρες ΕΕ15 με τις εξωτερικές χώρες (ΕΞΧ)⁴ και στη δεξιά στήλη τις ΕΞΧ με τα ΝΚΜ.⁵

Τα στοιχεία του Πίν. 2 μάς επιτρέπουν να προβούμε σε μια σειρά από ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πρώτον, ο ρόλος των αρχικών συνθηκών στη διασυνοριακή συνεργασία γίνεται περισσότερο αντιληπτός ως πλεονέκτημα στις εξωτερικές χώρες και λιγότερο στις χώρες της Ε.Ε. των 15. Η συστηματική αυτή διαφορά αντιλήψεων αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι ο παράγοντας της Ε.Ε. δημιουργεί από μόνος του μια διαβάθμιση στις αντιλήψεις. Με άλλα λόγια, όσο πιο απομακρυσμένος είναι κάποιος από την Ε.Ε. των 15, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνεται τις αρχικές συνθήκες ως πλεονέκτημα στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση με την απέναντι πλευρά.

Δεύτερον, παρατηρούμε ότι οι τιμές της ΕΕ15 στην πρώτη στήλη (σε σχέση με τα ΝΚΜ) είναι συστηματικά υψηλότερες από τις τιμές της ΕΕ15 στη δεύτερη στήλη (σε σχέση με τις ΕΞΧ). Αντίστοιχα, οι τιμές των ΝΚΜ της πρώτης στήλης (σε σχέση με την ΕΕ15) είναι σε όλες τις περιπτώσεις υψηλότερες από τις αντίστοιχες τιμές της τρίτης στήλης (σε σχέση με τις ΕΞΧ). Τα αποτελέσματα αυτά φανερώνουν τελικά ότι ο βαθμός θεσμικής εγγύτητας μιας συνοριακής περιοχής με την Ε.Ε. δεν επηρεάζει μόνο τις αντιλήψεις της «εδώ πλευράς», αλλά και τις αντιλήψεις της «απέναντι πλευράς». Φαίνεται δηλαδή ότι η σχέση της

2. Λόγω του γεγονότος ότι η είσοδος της Βουλγαρίας και Ρουμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι προ των πυλών, θεωρούμε εύλογο να συμπεριλάβουμε τις χώρες αυτές στην κατηγορία των νέων κρατών-μελών.

3. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσεται η συνοριακή ζώνη Ελλάδας-Βουλγαρίας.

4. Στο ζεύγος αυτό έχουμε τις συνοριακές ζώνες Ελλάδας-Αλβανίας, Ελλάδας-ΠΓΔΜ και Φινλανδίας-Ρωσίας.

5. Στην κατηγορία αυτήν έχουμε τις συνοριακές ζώνες Ρουμανίας-Μολδαβίας, Πολωνίας-Ουκρανίας, Ουγγαρίας-Ουκρανίας και Εσθονίας-Ρωσίας.

Πίνακας 2.

Αντιλήψεις για τις «αρχικές συνθήκες»
με βάση το βαθμό θεσμικής ενσωμάτωσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση

1= σοβαρό πρόβλημα 7= σοβαρό πλεονέκτημα Αρ. παρατηρήσεων	ΕΕ15-NKM		ΕΕ15-ΕΞΧ		ΕΞΧ-NKM	
	ΕΕ15	NKM	ΕΕ15	ΕΞΧ	ΕΞΧ	NKM
	60	118	171	132	206	185
Ιστορικά γεγονότα	4,07	4,75	3,78	4,62	4,76	3,92
Διαφορά πολιτισμών	4,53	4,93	3,63	4,95	4,79	3,94
Διαφορά θρησκείας	4,42	5,00	4,17	4,99	4,75	4,24
Διαφορά γλώσσας	4,20	4,33	3,59	4,32	4,65	4,80

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ίδια επεξεργασία.

Πίνακας 3.

Αντιλήψεις για τις «αρχικές συνθήκες» με βάση γεωγραφικά και πολιτικά χαρακτηριστικά

1= σοβαρό πρόβλημα 7= σοβαρό πλεονέκτημα Αρ. παρατηρήσεων	Θεσμική διάσταση			Πολιτική διάσταση	
	Βαλκάνια	Κ. Ευρώπη	Β. Ευρώπη	Ανατολή	Δύση
	548	125	129	231	706
Ιστορικά γεγονότα	4,68	3,93	4,02	4,78	3,52
Διαφορά πολιτισμών	4,90	4,18	4,24	5,04	3,91
Διαφορά θρησκείας	4,92	4,38	4,62	5,09	3,71
Διαφορά γλώσσας	4,57	3,91	3,79	4,53	4,43

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ίδια επεξεργασία.

γειτονικής χώρας με την Ε.Ε. συσχετίζεται με το βαθμό που οι αρχικές συνθήκες γίνονται αντιληπτές θετικά ή αρνητικά.

Τρίτον, το γεγονός ότι οι συνοριακές ζώνες των εξωτερικών χωρών εμφανίζουν σε όλες τις περιπτώσεις τις υψηλότερες τιμές, αποτελεί ένδειξη διάθεσης να παραμεριστούν ιστορικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές σε μια προοπτική διασυνοριακής συνεργασίας. Τα ευρωπαϊκά προγράμματα άλλωστε, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτονίας, αποτελούν για τις χώρες αυτές σημαντικές χρηματοδοτικές ευκαιρίες που τόσο έχουν ανάγκη. Ενώ λοιπόν τα ιστορικά γεγονότα και οι διαφορές στον πολιτισμό, στη θρησκεία και στη γλώσσα εμφανίζονται στις εξωτερικές χώρες σαν μια παρένθεση που έχει κλείσει, στην πλευρά της Ε.Ε., αντίθετα, η παρένθεση αυτή μοιάζει να παραμένει ανοικτή.

Στον Πίν. 3 παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα των αντιλήψεων για τις αρχικές συνθήκες με βάση τα γεωγραφικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του ερευνητικού δείγματος. Ως προς τη γεωγραφική διάσταση (στη μέση του πίνακα), έχουμε ομαδοποιήσει τις διασυνοριακές ζώνες στις περιοχές των Βαλκανίων,⁶ της Κεντρικής⁷ και Βόρειας Ευρώπης.⁸ Η μεθοδολογία αυτή έχει βέβαια το μειονέκτημα ότι ομογενοποιεί συνοριακές ζώνες με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά (π.χ. Φινλανδία-Ρωσία). Ωστόσο έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε εάν οι αντιλήψεις για τις αρχικές συνθήκες παρουσιάζουν κάποια διακριτά γεωγραφικά χαρακτηριστικά. Στο δεξί μέρος του πίνακα παρουσιάζεται ο διαχωρισμός των αντιλήψεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης με βάση την πολιτική διάσταση, σύμφωνα με

6. Οι συνοριακές ζώνες της Ελλάδας, Αλβανίας, ΠΓΔΜ, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Μολδαβίας.

7. Οι συνοριακές ζώνες της Πολωνίας, Ουκρανίας, Ουγγαρίας, Ρουμανίας.

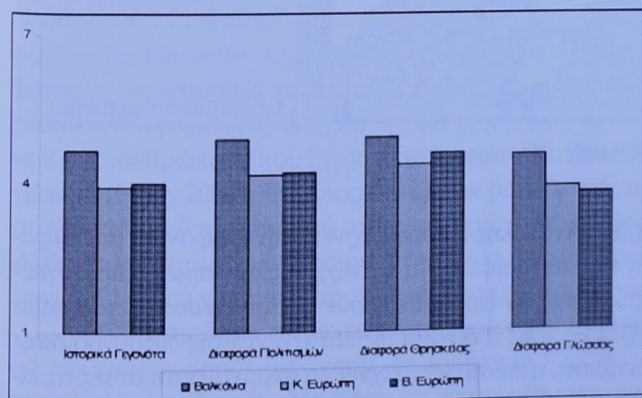
8. Οι συνοριακές ζώνες της Ρωσίας, Εσθονίας, Φινλανδίας.

το σκεπτικό που ήδη προαναφέρθηκε. Πιο αναλυτικά, χαρακτηρίζουμε ως Ανατολή τις συνοριακές ζώνες που γειτνιάζουν με την Ελλάδα και τη Φινλανδία και ως Δύση τις ελληνικές και φινλανδικές συνοριακές περιοχές. Τα Διαγράμματα 1 και 2 απεικονίζουν τις αντιλήψεις για τις αρχικές συνθήκες, σύμφωνα με τα γεωγραφικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, με βάση τα στοιχεία του Πίν. 3.

Τα δεδομένα που εμφανίζονται στον Πίν. 3, σε συνδυασμό με τα Διαγράμματα 1 και 2, μας πληροφορούν για τα παρακάτω: πρώτον, στο γεωγραφικό επίπεδο των βαλκανικών συνοριακών ζωνών ως σύνολο εμφανίζονται σε όλες τις περιπτώσεις σημαντικά πιο θετικές αντιλήψεις σε σχέση με τις άλλες περιοχές. Η συνοριακή περιοχή της Βόρειας Ευρώπης, αντίστοιχα, παρουσιάζει ελαφρώς υψηλότερες τιμές συγκριτικά με τις συνοριακές περιφέρειες της Κεντρικής Ευρώπης, εκτός από την περίπτωση του ερωτήματος που αφορά στις γλωσσικές διαφορές. Η συστηματική αυτή διαβάθμιση των αντιλήψεων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για περαιτέρω διερεύνηση, προκειμένου να εντοπιστούν οι παράμετροι που ευνοούν ή αποθαρρύνουν τη διασυνοριακή συνεργασία στις συγκεκριμένες γεωγραφικές ενότητες. Στα Βαλκάνια φαίνεται να επικρατούν οι θετικές αντιλήψεις για το ρόλο των θρησκευτικών και πολιτισμικών διαφορών ιδιαίτερα, ενώ τα βεβαρημένα ιστορικά γεγονότα και οι γλωσσικές διαφορές δείχνουν να συνεπικουρούν και όχι να εμποδίζουν τη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Είναι εμφανής εδώ η διάθεση να ξεπεραστούν οι αρνητικές παρακαταθήκες του παρελθόντος (όπου τα Βαλκάνια χαρακτηρίζονταν ως η πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης) μπροστά στην προοπτική των ωφελειών που θα προκύψουν από τη διασυνοριακή συνεργασία. Στη Βόρεια Ευρώπη, αντίστοιχα, η γειτνίαση της Εσθονίας και της Φινλανδίας με μια Ρωσία απαυλαγμένη από το σοβιετικό της παρελθόν καθιστά τη διασυνοριακή συνεργασία μια ελκυστική υπόθεση για όλους, με αποτέλεσμα οι περισσότερες τιμές να αντανakλούν θετικές αρχικές συνθήκες. Οι αντιλήψεις στις συνοριακές ζώνες της Κεντρικής Ευρώπης, αν και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αρνητικές, εντούτοις αντανakλούν μια επιφυλακτικότητα στην προοπτική της διασυνοριακής συνεργασίας. Το γεγονός ότι η συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα αποτελούσε πριν το 1989 έναν ενιαίο πολιτικό και ιδεολογικό χώρο αποτελεί μάλλον κίνητρο για «τονισμό» των διαχωριστικών γραμμών, σε μια προσπάθεια οριοθέτησης του «εμείς» έναντι των «άλλων» στη μετά 1989 εποχή.

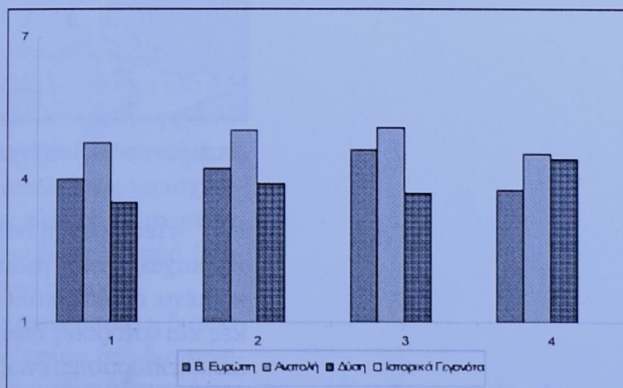
Διάγραμμα 1.

Αντιλήψεις για «αρχικές συνθήκες»
με βάση γεωγραφικά χαρακτηριστικά

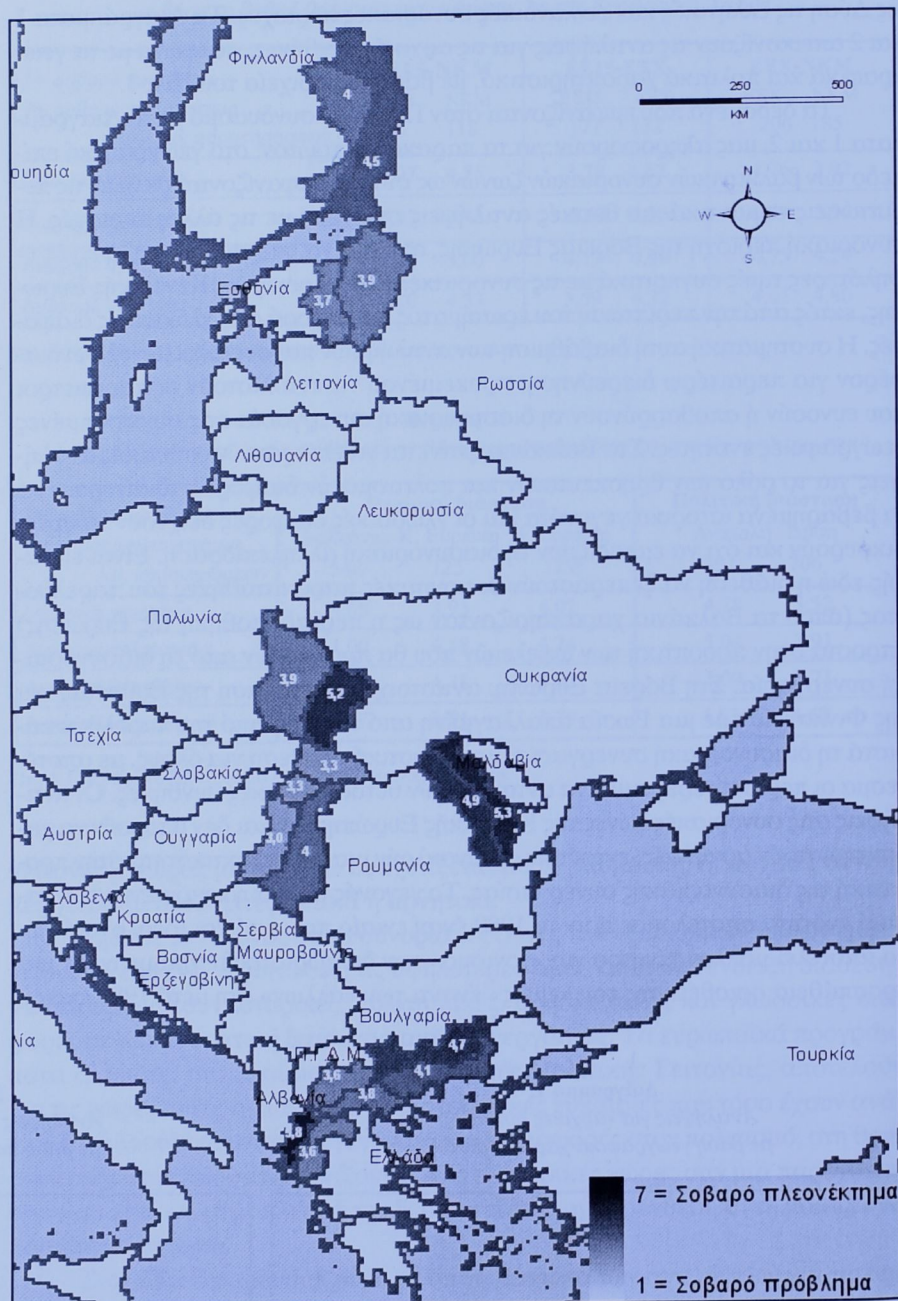
Διάγραμμα 2.

Αντιλήψεις για «αρχικές συνθήκες»
με βάση πολιτικά χαρακτηριστικά

Χάρτης 2.

Ο ρόλος των ιστορικών γεγονότων στη διασυννοριακή αλληλεπίδραση

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ιδία επεξεργασία.

Δεύτερον, η διάκριση Ανατολής-Δύσης φέρνει στην επιφάνεια μια εμφανή διαχωριστική γραμμή στις αντιλήψεις για τις αρχικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα, οι συνοριακές ζώνες της Ανατολής θεωρούν τις θρησκευτικές, πολιτισμικές και ιστορικές διαφορές με τους απέναντι ως επιταχυντή της διασυννοριακής αλληλεπίδρασης, ενώ, αντίθετα, η Δύση δεν δείχνει να συμμερίζεται αυτές τις εικόνες. Τα αποτελέσματα αυτά φανερώνουν ένα χάσμα στις αποστάσεις μεταξύ α-

ντιλήψεων και γεωγραφίας, που έχει ως υπόβαθρο πολιτικούς και ιδεολογικούς διαχωρισμούς του παρελθόντος (Hirte & Heidorn 1993). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η Ανατολή, ακολουθώντας μετά το 1989 μια πορεία πολιτικής και οικονομικής μετάβασης, δείχνει πιο έτοιμη να ενσωματώσει δυτικά πολιτισμικά πρότυπα στην προοπτική της διασυνοριακής συνεργασίας. Οι συνοριακές περιφέρειες της Δύσης, αντίθετα, εμφανίζονται λιγότερο πρόθυμες να υποβαθμίσουν τις διαφορετικές ιστορικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές αφετηρίες με την απέναντι πλευρά.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τις επιμέρους αντιλήψεις περί αρχικών συνθηκών, παρουσιάζουμε μια σειρά από χάρτες που μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για την κάθε συνοριακή ζώνη ξεχωριστά. Ο Χάρτης 2 απεικονίζει το βαθμό στον οποίο τα ιστορικά γεγονότα μεταξύ των δύο γειτονικών χωρών αποτελούν πρόβλημα ή πλεονέκτημα στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Στην κλίμακα από το 1 έως το 7, όσο πιο σκούρο είναι το χρώμα στο χάρτη, τόσο περισσότερο τα ιστορικά γεγονότα γίνονται αντιληπτά ως πλεονέκτημα. Οι αριθμοί που εμφανίζονται επάνω στις συνοριακές ζώνες αντιπροσωπεύουν τη μέση τιμή των παρατηρήσεων.

Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο Χάρτη 2 μάς επιτρέπουν να κάνουμε τα παρακάτω σχόλια. Πρώτον, οι πιο θετικές αντιλήψεις για το ρόλο των ιστορικών γεγονότων στη διασυνοριακή συνεργασία εντοπίζονται στις πιο φτωχές συνοριακές ζώνες, πέρα από τα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε., δηλαδή της Αλβανίας, της Μολδαβίας και της Ουκρανίας απέναντι από την Πολωνία. Αυτές οι αντιλήψεις μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι άνθρωποι που ζουν στις περιφέρειες με αυτά τα χαρακτηριστικά διακατέχονται από ισχυρή διάθεση να κλείσουν τις όποιες ανοικτές ιστορικές πληγές μπροστά στην προοπτική της ανάπτυξης των διασυνοριακών σχέσεων.

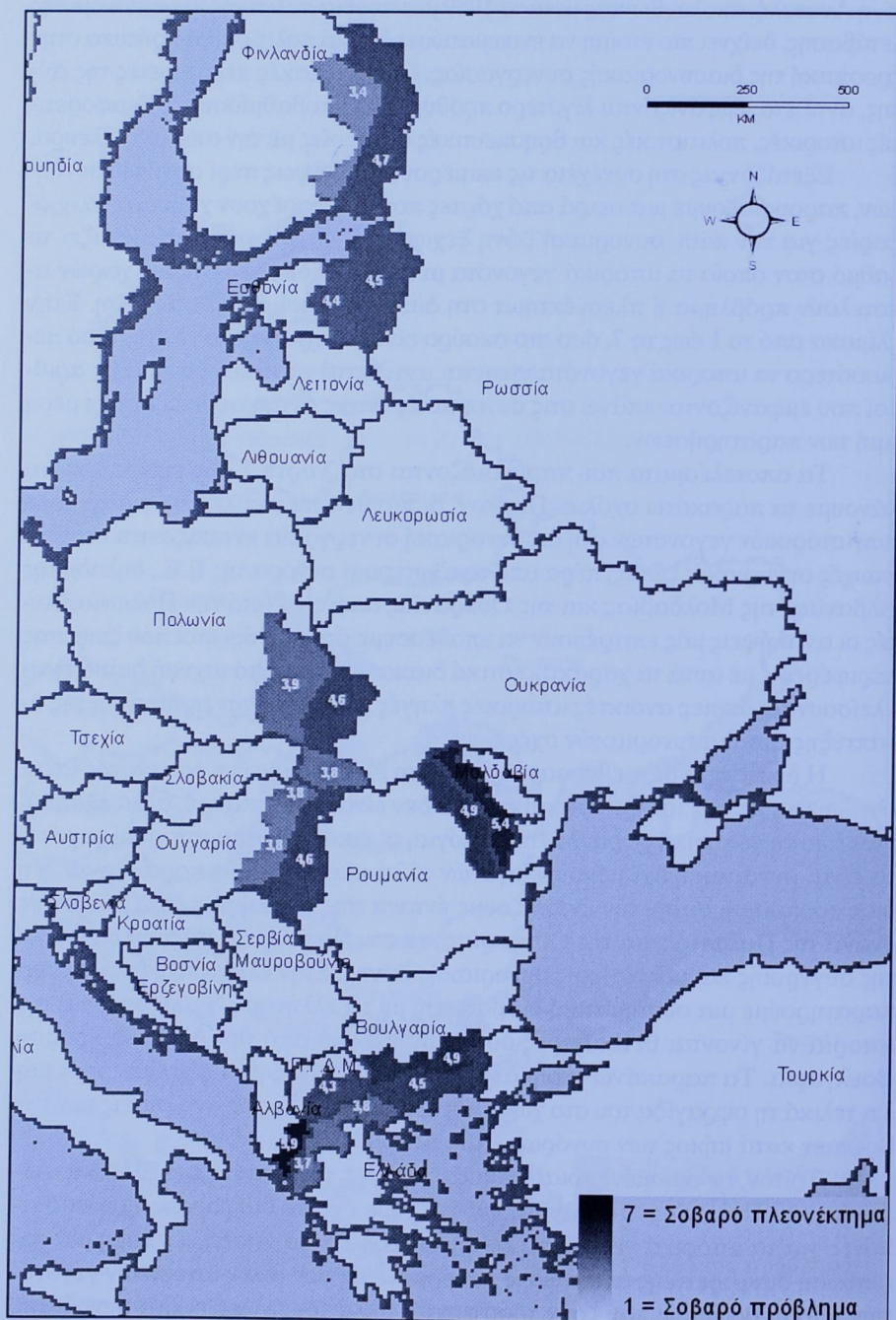
Η δεύτερη ενδιαφέρουσα παρατήρηση έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι αντιλήψεις για την ιστορία σε κάθε χώρα δεν είναι ίδιες παντού, αλλά εξαρτώνται από τη γειτονική χώρα. Με άλλα λόγια, οι εικόνες για τα ιστορικά γεγονότα είναι συνάρτηση όχι μόνο ενδογενών αλλά και εξωγενών παραμέτρων. Τη διαφοροποίηση αυτήν την εντοπίζουμε έντονα στις αντιλήψεις της Ουκρανίας έναντι της Πολωνίας και της Ουγγαρίας και στις εικόνες της Ρουμανίας έναντι της ουγγρικής και μολδαβικής συνοριακής ζώνης. Στην ελληνική ζώνη, επίσης, παρατηρούμε μια συστηματική διαβάθμιση με τις ελληνικές αντιλήψεις για την ιστορία να γίνονται θετικότερες όσο πλησιάζουμε από την Αλβανία προς τη Βουλγαρία. Τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν ένδειξη ότι ο χρόνος έχει βάλει τελικά τη σφραγίδα του στο χώρο και κατά συνέπεια στις αντιλήψεις των ανθρώπων κατά μήκος των συνόρων (Rupnic 1994).

Τρίτον, σε ορισμένες διασυνοριακές ζώνες, όπως αυτές της Ελλάδας-Αλβανίας και Πολωνίας-Ουκρανίας, εντοπίζουμε έντονη διαφοροποίηση στις εικόνες για τα ιστορικά γεγονότα. Το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί ακόμη μία περίπτωση διαφορετικής ανάγνωσης και ερμηνείας των ίδιων ιστορικών γεγονότων από ανθρώπους που ζουν τόσο κοντά, αλλά τους χωρίζει μια συνοριακή γραμμή (Holly 2002). Θα μπορούσαμε με βάση αυτές τις αντιλήψεις να ισχυριστούμε ότι, ενώ τα αρνητικά ιστορικά γεγονότα για τη μια πλευρά (Ουκρανία, Αλβανία) αποτελούν μια εκκρεμότητα που έκλεισε, για την άλλη πλευρά (Πολωνία, Ελλάδα) η εκκρεμότητα αυτή φαίνεται να παραμένει ανοικτή.

Ο Χάρτης 3 μάς παρέχει πληροφορίες για το βαθμό στον οποίο η διαφορετικά πολιτισμών προσλαμβάνεται ως πρόβλημα ή ως πλεονέκτημα στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση. Με βάση τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο

Χάρτης 3.

Ο ρόλος των πολιτισμικών διαφορών στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ιδία επεξεργασία..

Χάρτη 3, παρατηρούμε τα παρακάτω. Πρώτον, σε μια σειρά από διασυνοριακές ζώνες εντοπίζουμε ένα χάσμα στις αντιλήψεις μεταξύ των δύο πλευρών για το ρόλο των πολιτισμικών διαφορών στη διασυνοριακή συνεργασία. Δύσκολα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η διαχωριστική αυτή γραμμή έχει ενιαία χαρακτηριστικά, καθώς δείχνει να εξαρτάται κάθε φορά από τις επιμέρους τοπικές

και περιφερειακές ιδιαιτερότητες, επιβεβαιώνοντας το επιχείρημα ότι η γεωγραφική εγγύτητα δεν συμβαδίζει πάντοτε με την πολιτισμική εγγύτητα (Simmel 1908/1950). Στην κατηγορία αυτήν ανήκουν οι περιοχές μελέτης Ελλάδας-Αλβανίας, Ελλάδας-ΠΓΔΜ και Φινλανδίας-Ρωσίας (που έχουν ως κοινό παρονομαστή την παρουσία μιας χώρας-μέλους της Ε.Ε. των 15), αλλά και περιοχές χωρίς σαφή υπερτοπικά χαρακτηριστικά και διαχωρισμούς, όπως οι διασυνοριακές ζώνες Πολωνίας-Ουκρανίας και Ουγγαρίας-Ρουμανίας.

Δεύτερον, παρατηρούμε ότι στις περιοχές μελέτης Ρουμανίας-Μολδαβίας, Ελλάδας-Βουλγαρίας και Εσθονίας-Ρωσίας οι αντιλήψεις για το ρόλο των πολιτισμικών διαφορών είναι σε όλες τις περιπτώσεις θετικές και σχεδόν ταυτόσημες. Το γεγονός αυτό αντανακλά την ύπαρξη ευνοϊκών αρχικών συνθηκών διασυνοριακής αλληλεπίδρασης. Με άλλα λόγια, τα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που επικρατούν στις δύο πλευρές αυτών των περιοχών λειτουργούν μάλλον συνεκτικά παρά διαχωριστικά.

Ο Χάρτης 4 απεικονίζει τα αποτελέσματα στο ερώτημα εάν η διαφορά θρησκείας αποτελεί πρόβλημα ή πλεονέκτημα στη διασυνοριακή συνεργασία και μας βοηθά να προχωρήσουμε σε μια σειρά από ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πρώτον, διαπιστώνουμε ότι ο ρόλος των θρησκευτικών διαφορών στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση γίνεται σε όλες τις περιπτώσεις αντιληπτός πολύ πιο θετικά σε σχέση με τις πολιτισμικές διαφορές. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι στο επίπεδο των αντιλήψεων οι έννοιες του πολιτισμού και της θρησκείας δεν είναι ταυτόσημες. Η θρησκεία μπορεί να αποτελεί στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας μιας ομάδας ή κοινωνίας, αλλά ο πολιτισμός δεν είναι μόνο θρησκεία. Με την έννοια αυτήν, οι θρησκευτικές διαφορές στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. γίνονται αντιληπτές μάλλον ως πλεονέκτημα για τις συνοριακές σχέσεις, αναθεωρώντας ως ένα βαθμό την αίσθηση ότι η θρησκεία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαχωρισμού.

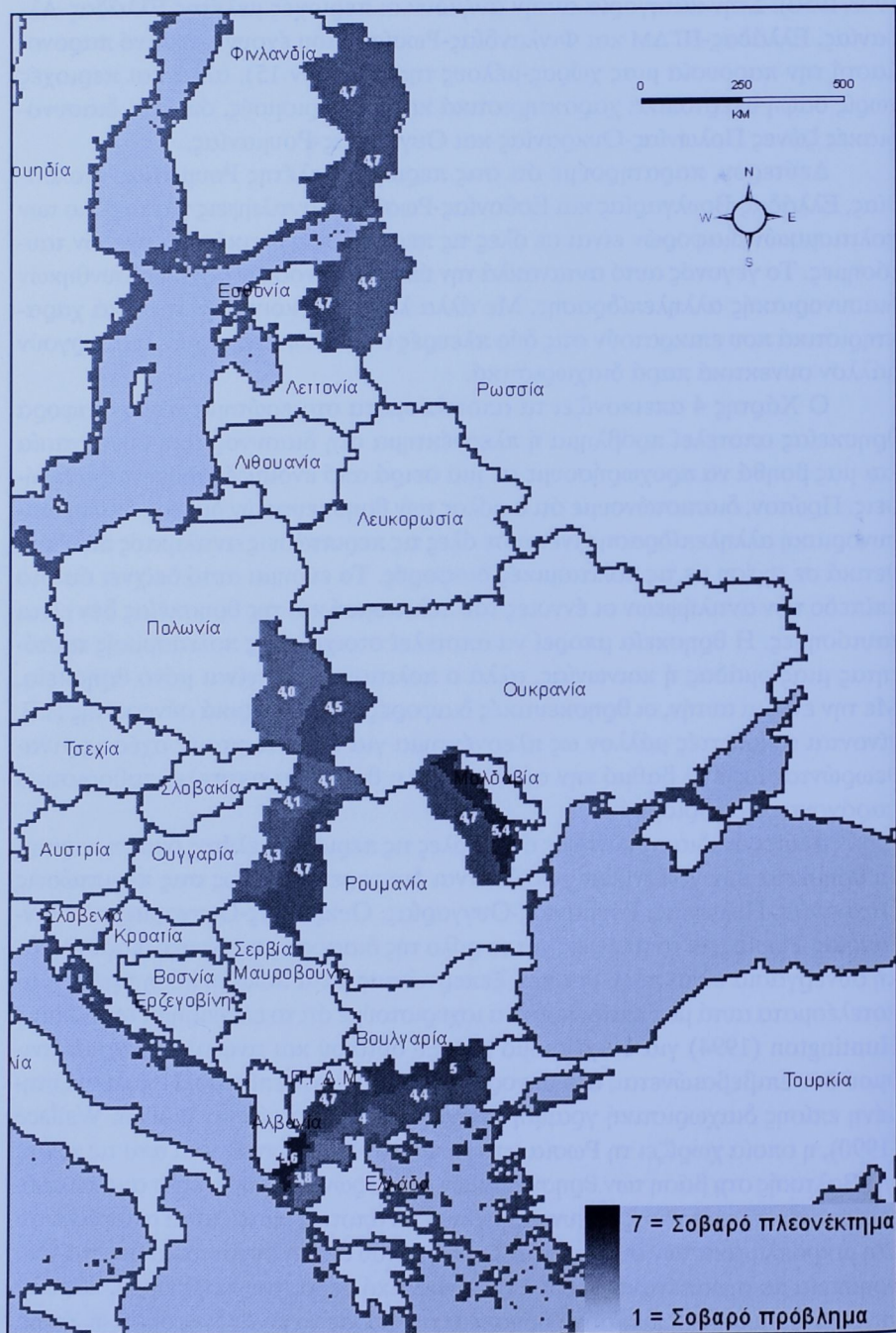
Δεύτερον, διαπιστώνουμε ότι σε όλες τις περιοχές μελέτης όπου η κυρίαρχη θρησκεία των γειτονικών χωρών είναι διαφορετική, όπως στις περιπτώσεις Ουκρανίας-Πολωνίας, Ρουμανίας-Ουγγαρίας, Ουκρανίας-Ουγγαρίας και Φινλανδίας-Ρωσίας, οι αντιλήψεις για το ρόλο της διαφοράς αυτής στη διασυνοριακή συνεργασία είναι πολύ θετικές, ξεπερνώντας κατά πολύ τη μέση τιμή. Τα αποτελέσματα αυτά μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε ότι το επιχείρημα του Samuel Huntington (1994) για διαχωρισμό μεταξύ δυτικού και ανατολικού χριστιανισμού δεν επιβεβαιώνεται, στο συνοριακό τουλάχιστον επίπεδο. Η πολυσυζητημένη επίσης διαχωριστική γραμμή στο χάρτη που προτείνει ο William Wallace (1990), η οποία χωρίζει τη Ρωσία από τη Φινλανδία και τη Ρωσία από τις χώρες της Βαλτικής στη βάση των θρησκευτικών διαφορών, αμφισβητείται από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Βέβαια, τα αποτελέσματα αυτά αναφέρονται στη μικροκλίμακα των συνοριακών ζωνών, όπου συχνά συναντά κανείς την ίδια θρησκεία με την απέναντι πλευρά σε σημαντικό μέρος του πληθυσμού, παρά το γεγονός ότι μπορεί η κυρίαρχη θρησκεία της χώρας να είναι διαφορετική, όπως, για παράδειγμα, στις συνοριακές ζώνες της Ουκρανίας ή της Ρουμανίας.

Ο Χάρτης 5 μάς παρέχει συνοπτικές πληροφορίες για το κατά πόσο οι γλωσσικές διαφορές αποτελούν πρόβλημα ή πλεονέκτημα στη διασυνοριακή συνεργασία.

Με βάση αυτές τις πληροφορίες μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής. Πρώτον, εντοπίζουμε αρνητικές αντιλήψεις για το ρόλο που παίζει η διαφορετική γλώσσα στις διασυνοριακές ζώνες Ουγγαρίας-Ουκρανίας, Ουγγαρίας-Ρου-

Χάρτης 4.

Ο ρόλος των θρησκευτικών διαφορών στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση

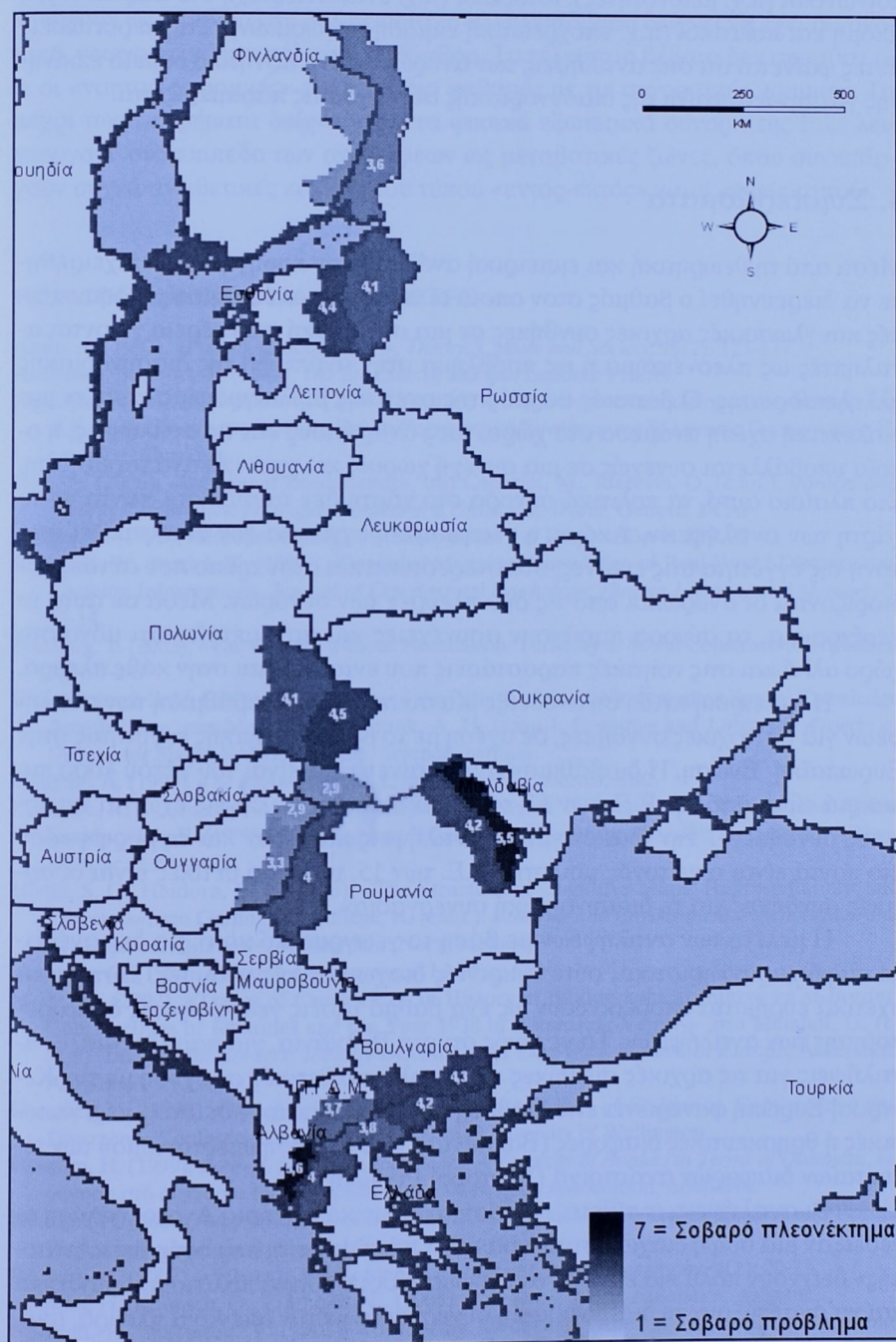

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ίδια επεξεργασία.

μανίας και Φινλανδίας-Ρωσίας. Το γεγονός ότι τόσο η ουγγρική όσο και η φινλανδική γλώσσα δεν έχουν καμία σχέση με τη τις σλαβικές φαίνεται ότι αποτελεί σημαντικό πρόβλημα στη διασυνοριακή επικοινωνία, τη στιγμή που ακόμη και η προφορά της ίδιας της γλώσσας παίζει σημαντικό συμβολικό ρόλο στο να χωρίζει ή να ενώνει τους ανθρώπους (Meinhof et al. 2003).

Χάρτης 5.

Ο ρόλος των γλωσσικών διαφορών στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα EXLINEA, ίδια επεξεργασία.

Δεύτερον, ιδιαίτερα θετικές αντιλήψεις εντοπίζουμε στις συνοριακές ζώνες Ελλάδας-Αλβανίας, Μολδαβίας-Ρουμανίας, Πολωνίας-Ουκρανίας και Εσθονίας-Ρωσίας. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των εικόνων στις συγκεκριμένες περιοχές παίζει το γεγονός ότι τα ελληνικά, ρουμανικά ή ρωσικά αντίστοιχα αποτελούν ουσιαστικά δεύτερη γλώσσα για την απέναντι πλευρά. Οι λόγοι για τους ο-

ποίους συμβαίνει κάτι τέτοιο μπορεί να είναι οικονομικοί (π.χ. μετανάστευση), κοινωνικοί (π.χ. μειονότητες), ιστορικοί (π.χ. ενιαία περιοχή στο παρελθόν), ή ακόμη και πολιτικοί (π.χ. υποχρεωτική εκμάθηση ρωσικών). Στις περιπτώσεις αυτές φαίνεται ότι στις αντιλήψεις των ανθρώπων ένα αρνητικό σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη της διασυνοριακής συνεργασίας παραμερίζεται.

4. Συμπεράσματα

Μέσα από τη θεωρητική και εμπειρική ανάλυση που προηγήθηκε, επιχειρήθηκε να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο οι ιστορικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και γλωσσικές αρχικές συνθήκες σε μια συνοριακή περιφέρεια γίνονται αντιληπτές ως πλεονέκτημα ή ως πρόβλημα στην ανάπτυξη της διασυνοριακής αλληλεπίδρασης. Ο βασικός κορμός της σχετικής βιβλιογραφίας φωτίζει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χώρο, τους ανθρώπους και τις αντιλήψεις, η οποία υποβάλλεται συνεχώς σε μια συνεχή χωρική και χρονική αναπαράσταση. Στο πλαίσιο αυτό, τα πολιτικά σύνορα στο χάρτη δεν ταυτίζονται πάντα με το χάρτη των αντιλήψεων. Ακόμη, η γεωγραφική εγγύτητα δεν διασφαλίζει από μόνη της εγγύτητα στις εικόνες, στα στερεότυπα και στον τρόπο που αυτοπροσδιορίζονται οι άνθρωποι από τις δύο πλευρές των συνόρων. Μέσα σε αυτό το περίγραμμα, τα σύνορα παράγουν ασυνέχειες και ασυμμετρίες όχι μόνο στο χώρο αλλά και στις νοητικές παραστάσεις που εντοπίζονται στην κάθε πλευρά.

Η εμπειρική ανάλυση ανέδειξε μια συστηματική διαβάθμιση των αντιλήψεων για τις αρχικές συνθήκες, σε σχέση με το βαθμό θεσμικής εγγύτητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διαβάθμιση αυτή φαίνεται να είναι του τύπου «όσο πιο μακριά είμαι από την Ε.Ε. των 15, τόσο πιο θετικές αντιλήψεις έχω για τις αρχικές συνθήκες». Την ίδια στιγμή οι αντιλήψεις παίρνουν και τη μορφή «όσο πιο κοντά είναι ο γείτονας μου στην Ε.Ε. των 15, τόσο πιο θετικές είναι οι αρχικές συνθήκες για τη διασυνοριακή συνεργασία».

Η μελέτη των αντιλήψεων με βάση το γεωγραφικό κριτήριο δεν ανέδειξε σαφή χαρακτηριστικά, ούτε ευκρινείς διαχωριστικές γραμμές. Ωστόσο τα σχετικά ευρήματα υποδεικνύουν ως ένα βαθμό τάσεις γεωγραφικής διαφοροποίησης των αντιλήψεων. Το γεγονός ότι στα Βαλκάνια, για παράδειγμα, οι αντιλήψεις για τις αρχικές συνθήκες είναι πολύ πιο θετικές σε σχέση με την Κεντρική Ευρώπη φανερώνει είτε διάθεση να υπερκεραστούν οι ιστορικές, γλωσσικές ή θρησκευτικές διαφορές (Βαλκάνια), είτε διάθεση υπερτονισμού των τελευταίων διαφορών αντίστοιχα (Κεντρική Ευρώπη).

Οι αντιλήψεις, αντίθετα, με βάση το πολιτικό κριτήριο Ανατολή-Δύση ανέδειξαν μια σαφή διαχωριστική γραμμή. Οι συνοριακές περιοχές της «Ανατολής» δείχνουν πολύ πιο έτοιμες να ενσωματώσουν δυτικά πολιτισμικά πρότυπα και να αναπτύξουν τη διασυνοριακή συνεργασία με την απέναντι πλευρά, ακόμη και όταν υπάρχουν είτε βεβαρημένο ιστορικό παρελθόν, είτε γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές. Στις συνοριακές ζώνες της «Δύσης», αντίθετα, η επιφυλακτικότητα στις αντιλήψεις για το πόσο θετικές είναι οι αρχικές συνθήκες για τη διασυνοριακή συνεργασία φανερώνει ότι για τη «Δύση» το ισοζύγιο «ευκαιρίες-κίνδυνοι» είναι μάλλον ισορροπημένο.

Σε κάθε περίπτωση, η αποτύπωση ενός «χάρτη αντιλήψεων» στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. που να ερμηνεύει στάσεις και εικόνες είναι μια ιδιαίτερα πολύπλοκη διεργασία που απαιτεί την ανάλυση πλήθους παραμέτρων σε σχέση με

το χώρο και το χρόνο. Ωστόσο ο βαθμός διάθεσης των ανθρώπων να παραμερίσουν διαμορφωμένες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές που λειτουργούν ως εμπόδια στη διασυνοριακή αλληλεπίδραση δείχνει να έχει οικονομικό, γεωγραφικό και πολιτικό υπόβαθρο. Το τελευταίο βέβαια δεν σημαίνει ότι οι «νοητικές γραμμές» είναι το ίδιο καθαρές με τις συνοριακές γραμμές. Τα μέχρι τώρα ευρήματα δείχνουν ότι τα φυσικά εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε. λειτουργούν στο επίπεδο των αντιλήψεων ως μεταβατικές ζώνες, όπου συνυπάρχουν συχνά αντιθετικές εικόνες του τύπου «εντός-εκτός» και/ή «εμείς-αυτοί».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Amin, A. (1997), «Placing Globalization», *Theory, Culture and Society*, 14(2): 123-137.
- Anderson, M., Bort, E. (1998), *The Frontiers of Europe*, London: Printer.
- Αφουξενίδης, Α., Λεοντίδου, Α. (2004), *Χωρικός και κοινωνικός αποκλεισμός στα σύνορα της Ε.Ε.*, ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, Μυτιλήνη.
- Bort, E. (2006), «Integrated Borderlands», στο Caparini, M., Marevin, O. (επιμ.), *Borders and Security Governance: Managing Borders in a Globalised World*, Geneva: DCAF.
- Brague, B. (1993), «Europe: tous les chemins passent par Rome», *Esprit*, 189: 32-40.
- Evans, G. W., Pezdek, K. (1980), «Cognitive Mapping: Knowledge of Real-World Distance and Location Information», *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 6: 13-14.
- Forsberg, T. (2003), «The Ground without Foundation: Territory as Social Construct», *Geopolitics*, 8(2): 7-24.
- Freundschum, S. M. (1991), «The Effects of the Pattern of the Environment on Spatial Knowledge Acquisition», στο Mark, D. M., Frank, A. U. (επιμ.), *Cognitive and Linguistic Aspects of Geographic Space*, NATO Advanced Science Institute.
- Giddens, A. (1999), *The Runway World*, London: Reith Lectures, BBC.
- Golledge, R. G., Stimson, G. J. (1987), *Analytical Behavioral Geography*, New York: Croom Helm.
- Θεοδωρόπουλος, Β. (1999), *Σύνορα: η μεταβαλλόμενη σημασία της εδαφικής κυριαρχίας*, Αθήνα: Σιδέρης / ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Hirtle, S. C., Heidorn, B. P. (1993), «The Structure of Cognitive Maps: Representations and Processes», στο Garling, T., Golledge, R. (επιμ.), *Behavior and Environment: Psychological and Geographical Approaches*, Amsterdam: North Holland.
- Hofstede, G. (1980), *Culture's Consequences*, London: Sage.
- Holly, W. (2002), «Traces of Czech-German History in Bibliographical Interviews at Border: Constructions of Identities and the Year 1938 in Barenstein-Vejprty», στο Meinhof, U. (επιμ.), *Living with Borders: Identity Discourses on East-West Borders in Europe*, Aldershot: Ashgate, σ. 95-118.
- Hoogvelt, A. (1997), *Globalisation, Exclusion and the Politics of Resistance*, Convergence and Divergence Conference, March 1997, Victoria University of Wellington.
- Houtum, H. (1999), *Borders, Distances and Places: A Typology of Borders in Terms of Distances*, εισήγηση στο συνέδριο της European Regional Science Association, Δουβλίνο.
- Houtum, H. (2000), «An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions», *Journal for Borderland Studies*, 15(1): 125-136.
- Houtum, H. (2002), «Where Is the Border?», *Journal of Creative Geography*, 4(1): 20-23.
- Houtum, H., Kramsch, O., Zierhofer, W. (2005), *B/Ordering Space*, Aldershot: Ashgate.
- Houtum, H., Naerssen, T. (2002), «Bordering, Ordering, Othering», *Journal of Economic Geography*, 93: 125-136.
- Houtum, H., Struver, A. (2002), «Borders, Strangers, Bridges and Doors», *Space and Polity*, 6(2): 141-146.
- Huntington, P. (1997), *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*, London: Touchstone Books.
- Kemp, A. (2000), «Dramatizing Sovereignty: The Construction of Territorial Dispute in the Israeli-Egyptian Border at Taba», *Political Geography*, 19: 315-344.
- Kogut, B., Singh, H. (1988), «The Effect of National Culture on the Choice of Entry Mode», *Journal of International Business Studies*, 19(3): 411-432.

- Kolossov, V., O'Loughlin, J. (1998), «New Borders for New World Orders: Territorialities at the Fin Siècle», *Geojournal*, 44: 259-273.
- Λεοντίδου, Α. (2003), «Περιφερειακές ανισότητες, αμφισβησίες και χωρο-κοινωνικοί αποκλεισμοί στα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Ειδική έκδοση περιοδικού *Τόπος*: «Χώρος και περιβάλλον: παγκοσμιοποίηση-διακυβέρνηση-βιωσιμότητα», επιμ. Γ. Γετίμης και Γ. Κανκαλάς, Αθήνα: ΙΑΠΑΔ, σ. 17-24.
- Leontidou, L. (2003), «The Mediterranean as a Border and as a Bridge», στο Ouda, M., et al. (επιμ.), *Globalization and the Dialogue of Civilizations: Making a New World*, Cairo, σ. 84-96.
- Leontidou, L., Afouxenidis, A., Donnan, H., Garcia-Lizana, A., Gasparini, A., Gow, J., Matias Ferreira, V., Peraldi, X., Zago, M. (2002), *Border Cities and Towns: Causes of Social Exclusion in Peripheral Europe*, European Commission Project Reports, Brussels, TSER SOE2-CT97-3048.
- Meinhof, H., Armbruster, H., Rollo, C. (2003), *Border Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities*, Periodic Progress Report, Project No: SERD-1999-00023
- Newman, D. (2000), «Into the Millennium: The Study of International Boundaries in an Era of Global and Technological Change», *Boundary and Security Bulletin*, 7(4): 63-72.
- Newman, D. (2003), «On Borders and Power: A Theoretical Framework», *Journal for Borderland Studies*, 18(1): 13-25.
- Newman, D., Paasi, A. (1998), «Fences and Neighbors in the Postmodern World: Boundary Narratives in Political Geography», *Progress in Human Geography*, 33(2): 186-207.
- O'Brien, R. (1992), *Global Financial Regulation: The End of Geography*, London: Royal Institute of International Affairs.
- Ohmae, K. (1990), *The Borderless World*, London: Collins.
- Paasi, A. (1996), *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Chichester: Wiley.
- Paasi, A. (1998), «Boundaries as Social Processes: Territoriality in a World of Flows», *Geopolitics*, 3(1): 69-88.
- Paasi, A. (1999), «Boundaries as Social Practice and Discourse: The Finnish-Russian Border», *Regional Studies*, 33(7): 669-680.
- Petrakos, G., Topaloglou, L. (2007), «Economic Geography and European Integration: The Effects on the E.U. External Border Regions», *International Journal for Public Policy* (υπό δημοσίευση).
- Ratti, R. (1993), «Spatial and Economic Effects of Frontiers: Overview of Traditional and New Approaches and Theories of Border Area Development», στο Ratti, R., Reichman, S. (επιμ.), *Theory and Practice of Transborder Cooperation*, Basel / Frankfurt am Main: Verlag Helbing & Lichtenhahn.
- Riedel, H. (1994), *Wahrnehmung von Grenzen und Grenzräumen: Eine kulturpsychologisch-geographische Untersuchung im saarländisch-löthringischen Raum*, Saarbrücken: Geographisches Institut.
- Rumley, D., Minghi, J. V. (1993), *The Geography of Border Landscapes*, New York: Routledge.
- Rupnik, J. (1994), «Europe's New Frontiers: Remapping Europe», *Daedalus*, 123(3): 91-114.
- Schack, M. (2000), «On the Multi-Contextual Character of Border Regions», *Borders, Regions and People. European Research in Regional Science*, 10: 202-219.
- Schack, M. (2001), «Regional Identity in Border Regions: The Difference Borders Make», *Journal for Borderland Studies*, 16(2): 99-114.
- Simmel, G. (1908/1950), «The Stranger», στο Wolff, K. H. (επιμ.), *The Sociology of George Simmel*, New York: The Free Press, σ. 402-408.
- Topaloglou, L., Kallioras, D., Manetos, P., Petrakos G. (2005), «A Border Region Typology in the Enlarged European Union», *Journal of Borderlands Studies*, 20(2): 67-89.
- Van der Velde, M. (1999), «Searching for Jobs in a Border Area: The Influence of Borders in a Dutch Euregion», στο Gijssels, P., Janssen, M., Wenzel, H., Wolterling, M. (επιμ.), *Understanding European Cross-Border Labour Markets: Issues in Economic Cross-Border Relations*, Marburg: Metropolis, σ. 165-182.
- Wallace, W. (1990), *The Transformation of Western Europe*, London: Pinter.
- Welchman, J. (1996), *Rethinking Borders*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Williams, E., Van der Velde, M. (2005), «Borders for a New Europe: Between History and New Challenges», *Journal for Borderland Studies*, 20(2): 1-11.
- Wilson, T., Donnan, H. (1998), *Border Identities: Nation and State at the International Frontier*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zielonka, J. (2002), *Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the Boundaries of the E.U.*, Routledge.